

Ольга АНДРІЙ

Прикарпатський національний університет імені Василя Стефаника

Давноминулий час із семантикою незавершеної ситуації

Сучасний стан дослідження української літературної мови виявляє неодноточні позиції щодо проблеми функціонування в ній форм давноминулого часу. Невизначеність місця цієї графеми в системі дієслівних форм унеможливає її кодифікацію як літературної норми. Традиційно давноминулий час розглядають як відносний: він виражає дію, що співвідноситься не з моментом мовлення, а з іншою дією, яка йому передувала¹. Оскільки у наш час форми давноминулого часу засвідчують активізацію щодо вживання у художній мові і публіцистиці, то постає проблема доцільності їх подальшого поширення в літературному слововживанні.

Типологічні дослідження дієслівних систем засвідчують, що форми плюсквамперфекта у різних мовах, крім передування в минулому, передають низку додаткових нетривіальних значень. П. Петрухін і Д. Сичинава про семантику плюсквамперфекта у різних європейських мовах зазначають наступне: „надскладні форми передають не традиційне основне значення плюсквамперфекта – таксисне і результативний стан в минулому, а коло додаткових значень із ‘зони надминулого’. Особливо характерними є значення ‘перерваної ситуації’ і ‘анульованого результату’”², які можна схарактеризувати як сукупне значення незавершеної минулої ситуації.

¹ С. Бевзенко, *Історична морфологія української мови: Нариси із словозміни та словотвору*, Ужгород 1960, с. 321; В. Русанівський, *Структура українського дієслова*, Київ 1971, с. 315; А. Загнітко, *Знову давноминулий?* [в:] „Лінгвістичні студії”, вип. 2, 1996, с. 40–41; О. Крижанівська, *Давноминулий час в українській мові: статус, особливості функціонування* [в:] „Наукові записки Кіровоградського педагогічного університету ім. В. Винниченка”, вип. 80, 2008, с. 144–145.

² П. Петрухін, Д. Сичинава, „Русский плюсквамперфект” в типологической перспективе [в:] *Вереница литер: К 60-летию В. М. Живова*, отв. ред. А. Молдован, Москва 2006, с. 198.

Актуальність дослідження зумовлена необхідністю критичного аналізу щодо вживання форм давноминулого часу, які у синтаксичних конструкціях передають значення незавершеної минулої ситуації.

Метою роботи є кваліфікація семантики незавершеної минулої ситуації у форм давноминулого часу.

В контексті дослідження проблеми функціонування давноминулого часу в сучасній українській літературній мові перспективним видається розгляд одного із його семантичних варіантів, а саме позначення започаткованої ситуації, яка завершилась не внаслідок своєї вичерпаності, а в результаті виникнення іншої ситуації, яка перервала дію або стан, позначені формами досліджуваної грами. У зарубіжних типологічних дослідженнях плюсквамперфекта така функція відома під назвою *framepast*³.

В українській мові форму давноминулого часу в зазначеній функції репрезентують фазові або модальні дієслова у складі дієслівних предикатів⁴. Наприклад:

- 1) *Василь Іванович ошелешено подивився лікарці вслід, почував маківку і вже хотів був замкнутися зсередини в клініці, аж раптом побачив вогник серед дерев* (Л. Дашвар).
- 2) *Захворів Арафат, лікують в Парижі. Хотіли було судити Піночета, але у нього вже помірно слабоумство* (Л. Костенко).
- 3) *Він зробив було рух, щоб одягнутися, хвилину вагався, потім з силою жбурнув мундир на крісло* (Ю. Дольд-Михайлик).

Такі речення за семантикою наближені до російських конструкцій з часткою *было*: *Хотел было идти, да испугался; Начал было петь, но перестал*⁵. Водночас подібні побудови притаманні й українській мові; як зауважує С. Бевзенко: „...давноминулий час іноді виступає в zdeформованому вигляді з формою було в усіх родах і числах“⁶. Д. Сичинава стверджує, що українська літературна конструкція з узгодженим допоміжним дієсловом *хотів був* функціонально є близькою до російської й передає значення перерваної ситуації й анульованого результату:

- 4) *Я пам'ятаю, відкривався тоді ще географічний інститут. Я й туди хотів був вступити, та перешкодили якісь події* (О. Довженко)⁷. У нашій розвідці розглядаємо форми давноминулого часу із узгодженим допо-

³ В. Плуґян, *О контрафактических значениях плюсквамперфекта* [в:] *Irrealis and Irreality*, ed. by Y. Lander, V. Plungian, A. Urmanchieva, Moscow 2004, p. 273.

⁴ Л. Попович, *Грамматичні та семантичні функції плюсквамперфекта в сучасній українській мові* [в:] *Акцентологія. Етимологія. Семантика. До 75-річчя В. Г. Скляренка*, за ред. Г. Півторака, Київ 2012, с. 663.

⁵ *Ibidem*.

⁶ С. Бевзенко, *op. cit.*, с. 321.

⁷ Д. Сичинава, *Два ареала сверхсложных форм в Евразии: славянский плюсквамперфект между западом и востоком* [в:] *Ареальное и генетическое в структуре славянских языков. Материалы круглого стола*, за ред. В. Иванова, Москва 2007, с. 113.

міжним дієсловом *бути* та неузгодженою часткою *було* як синонімічні варіанти єдиного інваріантного значення незавершеної минулої ситуації у їх поєднанні з фазовими або модальними дієсловами, які дають змогу відслідкувати фазу, на якій відбувається переривання ситуації.

Варто зазначити, що семантика граматичних конструкцій з часткою *було* привертала увагу багатьох дослідників, зокрема А. Барентсена, Ю. Князева, І. Шошитайшвілі, Т. Молошної, В. Плунгяна, Д. Сичинави. Т. Молошна висловлює думку, згідно з якою зазначена конструкція походить від давньоруського плюсквамперфекта. Дослідниця вважає, що „було в поєднанні з дієсловом у формі минулого часу позначає дію, яка відбулась раніше іншої минулої дії, тієї, яка її перервала”⁸. В. Плунгян зазначає, що конструкція з часткою *було* включає значення ‘надминулого’, але її значення є ширшим, оскільки охоплює не тільки перервані до моменту мовлення ситуації, але й практично всі типи ‘нереалізованих ситуацій’: таких, які були задумані, але не почалися, які почалися, але були перервані, завершені, проте з втраченою релевантністю⁹.

Проте, незважаючи на значення незавершеності, фаза ситуації, позначувана давноминулим часом, практично завжди досягається. Ті, хто *хотіли було судити Піночета*, мали таке бажання і намір; хто *зробив було рух*– здійснив цю дію. Таким чином, у наведених прикладах (як і в більшості вживань) конструкції з часткою *було* мають пострезультативну інтерпретацію¹⁰.

Аналізуючи праці багатьох дослідників, робимо висновок про те, що вихідним положенням, яке б об’єднувало різні вживання конструкції з часткою *було* є уявлення про порушення ‘нормального розвитку подій’ (a disturbance of the natural flow of the events¹¹)¹². Під ‘нормальним’ розуміється такий розвиток ситуації (точніше ‘макроситуації’), при якій за бажанням слідує намір, за наміром початок дії щодо здійснення бажаного, дія, яка виконується доводиться до кінця, її результат зберігається, а кінцева мета дії, заради якої докладались усі ці зусилля, досягається. Вживання конструкції з часткою *було* є показником того, що на якомусь етапі такий розвиток дії був порушений¹³.

У статті аналізуємо ситуації, у яких у процесі розвитку дії, вираженої давноминулим часом, виникає перешкода, яка не допускає нормального її завершення

⁸ Т. Молошная, *Плюсквамперфект в системе грамматических форм глагола в современных славянских языках* [в:] *Русистика. Славистика. Индоевропеистика. Сборник к 60-летию А. Зализняка*, за ред. Т. Николаевой, Москва 1996, с. 564.

⁹ В. Плунгян, *Введение в грамматическую семантику: грамматические значения и грамматические системы языков мира*, Москва 2011, с. 265.

¹⁰ Ю. Князев, *Форма и значение конструкций с частицей было в русском языке* [в:] *Сокровенные смыслы: слово, текст, культура. Сборник статей в честь Н.Д. Арутюновой*, за ред. Ю. Апресяна, Москва 2004, с. 299.

¹¹ А. Varentsen, *The use of the particle было in modern Russian* [in:] *Dutch studies in Russian linguistics*, Amsterdam 1986, vol. 8, p. 52.

¹² Ю. Князев, *op. cit.*, с. 299.

¹³ *Ibidem*, с. 298–299.

або вказує на анульованиці результат дії. Дотримуючись класифікації Ю. Князева¹⁴, розмежування незавершених ситуацій проводимо відповідно до етапу їх розгортання:

1. Суб'єкт мав намір або намагався здійснити дію, але передумав і не добився успіху:

5) *Ряжанка хотів був поспитати в сусідів, але посоромився* (І. Білик).

6) *Хотів було перейти на замполітську службу, так звану військово-політичну роботу, але як людина думаюча, з досить гарним літературним смаком, зрозумів, що не зможе день за днем повторювати ті догми, які треба було втовкмачувати у голови солдатам і офіцерам* (В. Лис).

Наведені приклади демонструють семантику нереалізованого наміру: тобто в ході розвитку макроситуації зародився намір, бажання до певної дії (*поспитати сусідів; перейти на замполітську службу*), але через певні чинники (у першому випадку це внутрішній чинник сорому людини; у другому – це чинник перспективної оцінки майбутнього) подальшого розвитку не відбувається: реалізація наміру припиняється на початковій стадії. Оскільки з усіх необхідних компонентів ‘нормального протікання дії’ присутні тільки бажання і намір, то незавершеність минулої ситуації є очевидною.

2. Дія (динамічна фаза ‘макроситуації’) починає здійснюватися, але або переривається іншою дією, або ж продовжується та вже з іншими параметрами:

7) *А якщо зі мною щось станеться, ти цього хлопчика ... – почав було Ворон, проте вона його перебила* (В. Шкляр).

8) *Нестерпно захотілося на свіже повітря, від задушливої атмосфери починало трохи нудити, і Генріх почав було підшукувати привід, щоб скоріше піти, але в цей час денищик приніс каву, лимони, пляшечку лікеру* (Ю. Дольд-Михайлик).

9) *Ти знаєш, у Юрка є геніальна ідея, – почав було Сергій, але Юрко глянув на нього так, що він заклінав очима і замовк* (В. Малик).

Фактичний матеріал вказує на експозицію безпосереднього розгортання дії, яка не призводить до кінцевої мети: у першому і третьому прикладах має місце зумисне переривання ситуації внаслідок словесного втручання і мови жестів; у другому випадку дія, яка перериває дію, виражену давноминулим часом, – це радше збіг обставин, який, проте, слугує каталізатором до іншого розгортання ситуації, оскільки навіть не вдаючись до подальшого контексту, стає зрозуміло, що суб'єкт нікуди не пішов. Загалом наведені приклади передають сукупне значення перерваної спроби.

3. Дія здійснилася від початку до кінця (пройдені всі послідовні стадії ‘макроситуації’), але її результат не зберігається. Під результатом розуміємо той порядок речей, який настає після завершення дії, тобто присутнє апелювання до уявлення носія мови про причинні зв'язки, які існують між діями і станами,

¹⁴ *Ibidem*, с. 299–301.

які слідує за ними¹⁵. Результативні процеси дозволяють передбачити, що по їх природньому завершенні обов'язково наступить стан і цим станом буде S і тільки S, якщо на етапі переходу до нього не виникнуть перешкоди¹⁶.

10) *На подвір'ї добротного будинку загавкав великий чорний пес, схожий на вівчарку. Соломія **спинилася було**, та побачила, що псисько прив'язаний, з ланцюгом на дроті бігає, мало до хати не дістає, али пройти мона. Вона й пройшла* (В. Лис).

11) *Ми з дружиною стояли на балконі, вона, сміючись, цитувала, як чорт підкрався до місяця і вже **простягнув було** руку схопити, але відсмикнув, посмоктав обпечений палець, дригнув ногою і заскочив з іншого боку* (Л. Костенко).

У першому прикладі анулювання результату дії, вираженої давноминулим часом, є очевидним, оскільки він був важливим тільки для того моменту, про який йдеться в тексті. Його анулювання впливає із логічного порядку речей: мовець не міг перебувати у статичному стані впродовж довгого періоду часу. Наступний приклад якнайкраще характеризує фазовість розгортання ситуації: намір, попередній етап – *підкрадання* та власне результат – *рука простягнута*, який, проте, перекреслюється, бо руку відсмикують.

Важливим видається твердження, що в таких конструкціях дія чи стан, виражені формами давноминулого часу, не завершуються, оскільки уявлення суб'єкта про положення речей у світі виявляється недостовірним. Відповідно порушується 'нормальна', з точки зору наївної картини світу, відповідність мисленневої й об'єктивної реальності¹⁷, що підтверджується наведеними прикладами: у першій ситуації мовець не володіє інформацією про будинок, до якого прийшов, очевидно, вперше, що випаливає з контексту, бо *загавкав великий чорний пес...*, і вона → *спинилася було, та побачила, що псисько прив'язаний*, оцінила обстановку → *мало до хати не дістає, али пройти мона*, здійснює дію, яка перекреслює результат попередньої, вираженої формою давноминулого часу → *вона й пройшла*. Актуальним стає результат дії, яка завершує ситуацію. Тобто героїня твору знайомиться з існуючим станом речей під час безпосереднього освоєння дійсності. У прикладі з твору Л. Костенко ситуація аналогічна попередній: суб'єкт не володіє достовірною інформацією про властивості місяця і як факт перекреслює досягнутий результат – відсмикує руку.

4. Дія відбулася, але не досягнула своєї кінцевої мети, що особливо характерно для конструкцій з дієсловами, які позначають переміщення¹⁸.

12) *Пан Януш, не розуміючи сам, що робить, **кинувся було** доганяти привідиця польського війська, щоб умовити його повернутись назад; та те*

¹⁵ И. Шошитайшвили, *Функции и статус плюсквамперфекта в глагольной системе (в типологическом аспекте)*, автореф. дисс. ... канд. филол. наук, Москва 1998, с. 145.

¹⁶ *Ibidem*, с. 138.

¹⁷ *Ibidem*, с. 147.

¹⁸ Ю.Князев, *op. cit.*, с. 299–300.

було марною працею, бо од пана Домініка на шляху лишилася тільки курява (А. Кащенко).

Цю фазу можуть представляти й інші семантичні групи дієслів, якщо позначена ними дія не дає очікуваного результату ¹⁹:

13) *Тетянка було подумала – місяць покрутиться і сам відступиться, але минув місяць, другий, третій, а Стьопка знай крутиться біля близнючок* (Л. Дашвар).

Отож в обох випадках, незважаючи на результативний стан предикатів, позначених формами давноминулого часу, кінцева мета ситуації не досягається.

Для узагальнення наведених тверджень розглянемо Таблицю.

Таблиця

	Намір, бажання	Початок дії по здійсненню бажаного	Завершення дії	Наявність результату дії	Досягнення кінцевої мети
<i>Ряжанка хотів був поспитати в сусідів, але посоромився</i> (І.Білик).	+	–	–	–	–
<i>...Генріх почав було підшукувати привід, щоб скоріше піти, але в цей час денщик приніс каву, лимони, пляшечку лікеру</i> (Ю. Дольд-Михайлик).	+	+	–	–	–
<i>...чорт підкрався до місяця і вже простягнув було руку схопити, але відсмикнув...</i> (Л.Костенко)	+	+	+	–	–
<i>Пан Януш... кинувся було доганяти привідця польського війська... та те було марною працею, бо од пана Домініка на шляху лишилася тільки курява</i> (А. Кащенко).	+	+	+	+	–

Розглянувши Таблицю, можна зробити висновки, що у контексті семантики незавершеної минулої ситуації кожний етап розвитку її макроситуації характеризується своєрідною специфікою, яка полягає в тому, що поділ за фазами незавершених минулих ситуацій, виражених формами давноминулого часу, безпосе-

¹⁹ *Ibidem*, с. 300.

редньо залежить від семантики самого дієслова, його виду та власне контексту. Тобто існують певні групи дієслів, які позначають тільки якусь конкретну фазу і не можуть мати подальшого розгортання дії внаслідок свого семантичного обмеження. Наприклад, дієслово недоконаного виду *хотіти* ніколи не перейде з фази наміру у фазу безпосереднього розгортання дії, а дієслово *починати* – у завершальну фазу. Зазначимо, однак, що конструкцію з одним і тим самим дієсловом можна трактувати по-різному, залежно від конкретної ситуації вона може навіть перейти з одного класу інтерпретацій в інший²⁰. Наприклад:

- 14) *Він поривався було устати, та не здержався – поточився і – як два зняло! – розпластався серед хати* (П. Мирний).
- 15) *Проценко, мов громом прибитий, стояв і трусився. У голові в його гуло, у вухах дзвонило, серце, як не вискочить, билось. Він не знав, чи йому кинутися у вікно і одним махом розметати голову цієї дурній повії. Він був справді порвався, та Книш поспішив ухопитися за руку і геть одвести від вікна* (П. Мирний).

У першому реченні, незважаючи на недоконаний вид дієслова, присутня вказівка на те, що результат дії був анульований. Така інтерпретація впливає із завершального етапу ситуації: суб'єкт *розпластався серед хати*, а це свідчить про те, що його спроба встати увінчалася успіхом, хоча й не надовго, бо він *не здержався – поточився*. Наступне речення можемо кваліфікувати як перервану спробу. Не тільки не був досягнутий результат, алей сама дія не здійснилася (тобто була почата, але не завершена), не було переходу від початку ситуації до її продовження.

Звідси випливає, що, виходячи тільки із семантики дієслова, неможливо точно передбачити, на якому етапі перебігу ситуації відбувся розрив, проте, як зазначалось раніше, для кожного конкретного дієслова існує певна базова інтерпретація, пов'язана із семантичним типом, а для продуктивного аналізу необхідний контекст²¹.

Ще однією особливістю семантики незавершеної ситуації є те, що форми давноминулого часу добре співвідносяться з такими фазовими прислівниками як: *зовсім, уже, майже, мало не, трохи*, які більш точно вказують на момент, коли нормальний перебіг дії був порушений, тобто локалізують точку відліку²². І. Шошитайшвілі в праці „Функции и статус плюсквамперфекта в глагольной системе” підкреслює, що точка відліку для аналізованих конструкцій задається не моментом, який є для ситуації внутрішнім, тобто не вказівкою на певну фазу, після якої не наступило продовження, а вказівкою на нову ситуацію, яка перекреслює дію попередньої²³.

²⁰ И. Шошитайшвили, *op. cit.*, с. 147.

²¹ *Ibidem*, с. 147–148.

²² *Ibidem*, с. 158.

²³ *Ibidem*, с. 156.

16) *І вже збирався було гукнути дідові, щоб зачекав на нього. Проте так і не гукнув* (В. Рутківський).

Таким чином, давноминулий час в українській мові, крім передудання в минулому, має низку інших додаткових значень, серед яких помітно вирізняється позначення започаткованої ситуації, яка завершилась не внаслідок своєї вичерпаності, а в результаті виникнення іншої ситуації, яка перервала дію або стан, позначені формами досліджуваної грамеми.

На основі аналізу наведених прикладів можемо зробити **висновки** про те, що:

- 1) В українській мові форму давноминулого часу в зазначеній функції репрезентують фазові або модальні дієслова у складі дієслівних предикатів.
- 2) В контексті дослідження незавершеної минулої ситуації, вираженої формою давноминулого часу, на особливу увагу заслуговують конструкції досліджуваної грамеми з часткою було. Їх вживання у художніх текстах слугує своєрідним сигналом про порушення „нормального розвитку подій”.
- 3) Давноминулий час у зазначеній функції знаходять свій вияв у різних типах речень, і їх семантичний потенціал реалізується в трьох основних різновидах (пропонуємо об’єднати початкову і завершальну фазу макроситуації у єдине значення – перерваної спроби): 1) нереалізованого наміру; 2) перерваної спроби; 3) анульованого результату. Вибір певної інтерпретації залежить від аспектуальних характеристик дієслова, його семантики та контексту.

Для аналізу семантики речень із незавершеними ситуаціями в минулому видається перспективною побудова конструктивної моделі: незавершена минула ситуація (НМС) = суб’єкт висловлення + дія, виражена формою давноминулого часу + заперечення + чинники, які цьому завадили.

Вважаємо, що запропонована робота має перспективи подальших досліджень у типологічному вимірі.

ЛІТЕРАТУРА

- Бевзенко С., *Історична морфологія української мови: Нариси із словозміни та словотвору*, Ужгород 1960.
- Загнітко А., *Знову давноминулий?* [в:] „Лінгвістичні студії”, Донецьк 1996, вип. 2, с. 40–45.
- Князев Ю., *Форма и значение конструкций с частицей было в русском языке* [в:] *Сокровенные смыслы: слово, текст, культура. Сборник статей в честь Н.Д. Арутюновой*, Москва 2004, с. 296–304.
- Крижанівська О., *Давноминулий час в українській мові: статус, особливості функціонування* [в:] „Наукові записки Кіровоградського педагогічного університету ім. В. Винниченка”, вип. 80, 2008, с. 144–149.

- Молошная Т., *Плюсквамперфект в системе грамматических форм глагола в современных славянских языках* [в:] *Русистика. Славистика. Индоевропеистика. Сборник к 60-летию А. Зализняка*, Москва 1996, с. 564–573.
- Петрухин П., Сичинава Д., „Русский плюсквамперфект” в типологической перспективе [в:] *Вереница литер: К 60-летию В. Живова*, Москва 2006, с. 193–214.
- Плунгян В., *Введение в грамматическую семантику: грамматические значения и грамматические системы языков мира*, Москва 2011.
- Плунгян В., *О контрафактических значениях плюсквамперфекта* [в:] *Irrealis and Irreality*, Moscow 2004, pp. 273–291.
- Попович Л., *Грамматичні та семантичні функції плюсквамперфекта в сучасній українській мові* [в:] *Акцентологія. Етимологія. Семантика. До 75-річчя В. Скляренка*, за ред. Г. Півторака, Київ 2012, с. 653–672.
- Русанівський В., *Структура українського дієслова*, Київ 1971.
- Сичинава Д., *Два ареала сверхсложных форм в Евразии: славянский плюсквамперфект между западом и востоком* [в:] *Ареальное и генетическое в структуре славянских языков. Материалы круглого стола*, Москва 2007, с. 102–130.
- Шошитайшвили И., *Функции и статус плюсквамперфекта в глагольной системе (в типологическом аспекте)*, автореф. дисс. ... канд. филол. наук, Москва 1998.
- Barentsen A., *The use of the particle было in modern Russian* [in:] *Dutch studies in Russian linguistics*, Amsterdam 1986, p. 1–68.

THE PLUPERFECT TENSE WITH THE SEMANTICS OF THE UNCOMPLETED SITUATION

The article deals with the problem of the appearance in the pluperfect of semantic forms for uncompleted past situations. The study involves the analysis of situations in which the process of developing the action, expressed by the pluperfect, sees a barrier appear that disturbs the natural flow of the event or indicates the canceled result of the event. Particular attention is focused on constructions with the particle *bulo*, because the use of this particle in artistic texts is a sign of disturbance to the natural flow of the events. As a conclusion: the pluperfect tense in such interpretation is carried out in different types of sentences and its semantic potential is realized in 3 main types: 1) unrealized intention; 2) disturbed attempt; 3) canceled result. The choice of the appropriate interpretation depends on the aspectual characteristics of the verb, its semantics and the context.

Key words: pluperfect, phase, macrosituation, modal verbs, predicate, canceled result.